

прогресивних політичних устремлінь емігранта-вигнанця і шкідливих для українського прогресу “суто-культурницьких” поглядів не об’єктивно. Цей розрив був формальним, спричинений складними обставинами: еволюцією світогляду М.П. Драгоманова у руслі європейського прогресу (з пріоритетом політичних завдань над національними та витіснення етнокультурних критеріїв нації політичними) та єдино можливою діяльністю інтелігенції в країні у галузі “неполітичної” культури. Проте, це не був національно-політичний антагонізм. При об’єктивному витлумаченні реальних фактів увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у складних тогочасних умовах. При цьому кожна із сторін робила свій внесок у “крах общерусизму” в українській культурі та збереження національних цінностей.

¹ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 215. ² Житецький Г.Л. Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 17367 – 17368. – Арк. 19. ³ Лист Драгоманова М.П. до “Старої громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 255. ⁴ Лист “Старої громади” до М.П. Драгоманова від 25 вересня 1877 р. // Архів М.П. Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 260. ⁵ Лист “Старої Громади” до М.П. Драгоманова, датований ймовірно осінню 1880 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 264. ⁶ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 212. ⁷ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 грудня 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 270. ⁸ Лист “Старої Громади” до М.П. Драгоманова // Архів М.П. Драгоманова. – С. 288. ⁹ Там само. – С. 287. ¹⁰ Там само. – С. 269. ¹¹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1881 – 1886. – Львів, 1908. – С. 46. ¹² Лист М.П. Драгоманова до “Молодої Громади” // Архів М.П. Драгоманова. – С. 331. ¹³ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 268. ¹⁴ Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 169. ¹⁵ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 272. ¹⁶ Там само. – С. 272. ¹⁷ Там само. – С. 274. ¹⁸ Там само. – С. 278. ¹⁹ Там само. – С. 279. ²⁰ Там само. – С. 281. ²¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 315. ²² Лист В.Л. Беренштама до М.П. Драгоманова від 14 березня 1893 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 91. ²³ Лист М.В. Лисенка до М.П. Драгоманова від 4/16 січня 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 161. ²⁴ Листування М. Драгоманова з О. Кониським // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 306. ²⁵ Драгоманов М.П. Чудацькі думки ... – С. 550. ²⁶ Каченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях. – 1923. – № 4 – 5. – С. 195.

Катерина КОБЧЕНКО
Київ

СЛУХАЧКИ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ: ГРУПОВИЙ ПОРТРЕТ

В другій половині XIX ст. в лексиконі мешканців Російської імперії з’являється і закріплюється на наступне півстоліття нове слово – “курсистка”. Цей новий образ набуває в уяві громадськості часом протилежних обрисів, залежно від сприйняття самого суспільного персонажу – слухачки Вищих жіночих курсів, жінки-студентки.

Історії Вищих жіночих курсів в Києві, на відміну від Петербурзьких ВЖК, не було присвячено спеціальних досліджень. Досі це питання розглядалося в більш широкому історичному контексті. Серед найбільш значних досліджень слід назвати роботу І. Малінко¹. Дослідниця висвітлила історію вищої освіти жінок в Україні в цілому, проаналізувавши склад слухачок переважно з позиції їх участі в революційному русі. В наш час до історії КВЖК в контексті жіночого руху в Україні звертається Л. Смоляр².

Вищі жіночі курси було відкрито в університетських містах імперії – у 1872 році в Москві, а у 1878 р. – у Петербурзі, Києві та Казані. На відміну від більшості країн Європи та США, де жінкам протягом другої половини XIX ст. було дозволено вступати до існуючих вищих шкіл нарівні з чоловіками, уряд Російської імперії пішов шляхом створення окремих Вищих жіночих курсів. Ці заклади були приватними за статусом і знаходились під пильним наглядом влади, яка розглядала заснування ВЖК як тимчасову поступку.

Заняття на Київських ВЖК розпочалися в жовтні 1878 р. Час для відкриття цього жіночого навчального закладу виявився не дуже вдалим, адже саме 1878 рік відзначився хвилюваннями студентів Київського університету та репресивними заходами щодо них. Тому жіноча вища школа з моменту відкриття потрапляла під суворий нагляд з одного боку попечителя округу, а з іншого – Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора, а в разі будь-якого підозрілого прояву – опинялася під загрозою закриття³. Якщо врахувати й недовірливу настороженість, а часом і ворожість частини киян до новостворених курсів, стає зрозумілим, що їх діяльність великою мірою залежала від поведінки слухачок, їх наполегливості та старанності у навчанні, якими вони мали доводити право нового закладу на існування, а також від діяльності викладацького складу, який в переважній більшості виявив широкі підтримку прагненню жінок здобути вищу освіту. “...І викладачі, і слухачки ніби інстинктивно відчують небезпеку,

що загрожує новому закладу, й спільними зусиллями намагаються відвернути всі спроби посягань на нього”, – відмітив у конфіденційному звіті до МНО в січні 1879 р. попечитель Київського учбового округу П. Антонович⁴. В результаті цього заняття на курсах тривали навіть тоді, коли діяльність університету Св. Володимира була призупинена владою.

Згідно з “Положенням о Высших женских курсах в Киеве”, яке регламентувало їх діяльність, слухачки вступали до платного закладу, дворічне навчання в якому не надавало жодних прав, крім можливості розширити знання, слухаючи лекції університетських викладачів⁵. Ніяких переваг, порівняно з середньою освітою, не було передбачено. На КВЖК були відкриті два відділення – історико-філологічне та фізико-математичне. Початково курс навчання був розрахований на два роки, але незабаром стало очевидним, що для викладання предметів в обсязі вищого курсу наук цього замало, особливо враховуючи гірший рівень підготовки в жіночих гімназіях, порівняно з чоловічими, що стосувалося в першу чергу математичних та природничих дисциплін. Тому з 1880 – 81 академічного року вдалося, не без складнощів, домогтися відкриття третього курсу, а з наступного року – і четвертого курсу, так що повний термін навчання, починаючи вже з першого випуску, складав чотири роки. Попри це і нове “Положення” про курси 1881 року жодним чином не змінило права випускниць⁶. Неодноразові спроби Педагогічної Ради курсів та особисто директора проф. В. Іконнікова, домогтися для випускниць права викладання не лише в молодших, а й у старших класах жіночих гімназій, залишилися безрезультатними. Статус Київських ВЖК так і лишився невизначеним до припинення їх діяльності у 1889 р., що, звичайно, не могло сприяти їх розвитку.

За офіційними спостереженнями, перед початком занять в 1878 р. до Києва з метою вступити на курси приїхало від 400 до 500 дівчат⁷. З них витримали вступний іспит на знання гімназичного курсу і були зараховані 324 особи⁸. Наступного року, з прийняттям єдиних для всіх ВЖК правил для слухачок, умови вступу було ускладнено: вступні іспити скасовувалися, а умовою вступу ставилася наявність звання домашньої вчительки чи наставниці з усіх обов’язкових предметів гімназичного курсу. Вільнослухачкою могла стати лише особа, добре відома особисто попечителю округу, лише у вигляді винятку і щоразу з його дозволу. Крім того, жінки, які вступали на курси пізніше, ніж через рік після закінчення гімназії, мали підтвердити, що займалися до вступу педагогічною діяльністю⁹. Такі заходи перш за все мали обмежити проникнення на курси “неблагонадійних осіб”.

Більшість професорів історико-філологічного відділення, серед яких були зокрема В. Антонович, В. Іконніков, І. Луцицький, М. Дашкевич, Ф. Фортинський та інші, викладали на курсах лекції в тому ж обсязі, що й в університеті, що було з їх боку виявом підтримки жінок у здобутті освіти і заохоченням їх до самостійної пізнавальної і дослідницької роботи. Навчання ж на фізико-математичному відділенні було більш складним: перше півріччя було присвячене вивченню матеріалу, який не входив до програм жіночих гімназій. Поступово кількість слухачок фізико-математичного відділення значно скоротилася, а на початку 1885 – 86 навчального року стала настільки незначною, що керівництво курсів дійшло висновку про недоцільність існування цього відділення та вирішила його закрити¹⁰.

Більш жорсткі правила прийому, а головне невизначеність прав випускниць призвели до того, що кількість жінок, які вступали на курси, дедалі зменшувалася, а кількість тих, хто не завершував навчання, була значною. Так, з 324 слухачок, що вступили у 1878 р., закінчили повний курс і отримали атестати лише 79, з яких 55 – на історико-філологічному відділенні; з 123, що вступили наступного року – 66 (з них з атестатами – 37, решта не завершили іспити), з 142, які розпочали навчання в 1880 р. – 55 (з атестатами – 35)¹¹. За винятком невеликої кількості слухачок, що залишилися на другий рік на тому ж курсі, більшість змушена була покинути заняття. Важливим фактором при цьому була й висока плата за навчання (50 руб. на рік). Так за даними офіційного звіту, зробленого у 1881 р. з 59 слухачок, що залишили навчання, більше третини (23 курсистки) – з причини невнесення плати¹². Педагогічна Рада курсів звільняла від сплати за слухання лекцій 10% незабезпечених слухачок, що успішно навчалися. Опікунський комітет здійснював сплати за слухання лекцій при засвідченні “безсумнівної бідності” та видавав позики, так що різними видами фінансової допомоги постійно користувалися до третини слухачок. Однак це не могло задовольнити всіх, хто потребував допомоги. У 1881 – 82 навчальному році кількість курсисток була найбільшою – 408 осіб¹³. Це був час, коли на ВЖК вперше відкрився четвертий курс і залишалася надія, що напередодні першого випуску слухачок все ж вдасться домогтися певних професійних прав для випускниць. В лютому 1886 р. директор курсів проф. Іконніков звітував, що за вісім років існування курсів на них у різний час навчалася 1097 жінок¹⁴. Ця цифра є найбільшою, адже з наступного, 1886 – 87 навчального року набір на курси було припинено і закінчити навчання змогли лише ті слухачки, що вступили раніше.

Про те, що такий навчальний заклад був потрібним в Україні свідчить той факт, що переважна більшість слухачок протягом цього періоду існування курсів була “з південних губерній”: з 357 жінок, що навчалися на трьох курсах КВЖК на кінець 1881 р. навчання їх було 330; з них більше половини (187 осіб) – не киянки¹⁵, причому в різний час були представлені практично всі губернії Наддніпрянської України.

Більшість курсисток ставилася до навчання дуже серйозно. Анна Іконнікова, дружина професора і слухачка першого випуску, згадувала: “Ми, як піонерки нової школи, з особливою старанністю готувалися до екзаменів, щоб не ударити лицем у грязь перед студентами університету”, завдяки чому їм часом вдавалося показати кращі знання, ніж у студентів¹⁶. Відгуки професорів про знання слухачок були переважно схвальними. Попри те, що курс жіночих гімназій не давав достатньої підготовки до вищої освіти, курсисткам вдавалося, як правило, продемонструвати на іспитах належний рівень знань, “так, що чітко можна зробити висновок про наполегливу працю кожної з них та про повне бажання дійсно досягти чого-небудь слуханням курсів”¹⁷. Віковий діапазон

курсисток теж був значним – від 16 до 39 років, а їх середній вік становив приблизно 22 роки¹⁸. До того ж лише незначна кількість слухачок були заміжні: тільки 19 з 357 осіб, що навчалися на трьох курсах КВЖК у 1880 – 81 академічному році¹⁹. З цього можна зробити висновок, що переважна більшість курсисток здобувала освіту задля самостійного трудового життя, переважно вчителювання, або вже мала такий досвід до вступу на курси. Це підтверджують і дані про соціальний склад слухачок: близько 80 відсотків курсисток традиційно складали дочки чиновників різних рангів, священників та міщан, а кількість дворянок не перевищувала 15 відсотків усіх слухачок²⁰.

Про серйозність підходів курсисток до навчання свідчить зокрема те, що вони, як і студенти університету, видавали літографічним способом лекції викладачів. А. Іконнікова зокрема склала для слухачок за лекціями професора В. Іконнікова “Записки з історіографії”, які прислужилися не лише курсисткам, а й студентам, а пізніше відзначилася і власними історичними творами. Відомо також, що група курсисток, які цікавились історією, відвідували приватні лекції проф. В. Антоновича з історії та етнографії України, читані спеціально для них²¹. Серед жінок, що відвідували курси в ХІХ ст. бачимо, зокрема, майбутнього археолога Катерину Мельник. Цікаво, що спершу вона вступила на фізико-математичне відділення, наступного року перейшовши на історико-філологічне²². Навчалися на КВЖК також дочки професорів Ірина Антонович та Ольга Максимович. Непересічною постаттю була слухачка Олена Доброграсва, яка організувала на курсах український народницький гурток²³. Навчалися на КВЖК також дочки та дружини інших професорів.

На жаль, досить невелика кількість робіт слухачок, що дійшла до нас, не дозволяє при оцінці їх знань і підходів до навчання робити ґрунтовні узагальнення. Більшість наявних творів є хорошими роботами реферативного характеру, що оцінені викладачами на “вельми задовільно”. Чимало з цих робіт перевірено В. Антоновичем, якому багато слухачок завдячували пробудженням інтересу до української історії: серед їх робіт є такі, що присвячені діяльності Петра Дорошенка, Семена Палія. У вітальному адресі, поданому вченому в 1890 р. і підписаному 111-ма колишніми курсистками, останні зверталися до професора як до “кращого, найширшого друга вищої жіночої освіти”, який не лише ніс їм наукові знання, а й сприяв формуванню високих громадянських ідеалів²⁴. Збереглося кілька робіт, присвячених правлінню царівни Соф’ї: курсисток вочевидь цікавила роль видатних жінок в історії. Цьому сприяли і деякі лекції. За свідченням А. Іконнікової, проф. Фортинський у своїх лекціях приділяв особливу увагу видатним жінкам минулого: “оцінюючи їх, він тим самим відкривав і нам більш широке поле для думки та діяльності”²⁵. Відомо також, що дехто з курсисток мав намір написати історію КВЖК, проте для цього їм були надані лише опубліковані матеріали.

Певна кількість слухачок брала участь і в революційній діяльності. За даними жандармського управління протягом 1878 – 86 рр. 30 слухачок були звинувачені у політичних правопорушеннях, з них одна – Людмила Волькштейн – відправлена на каторжні роботи за переховування вбивці Харківського губернатора князя Кропоткіна, ще п’ятеро – заслані до Сибіру; решта перебувала під особливим наглядом поліції²⁶. Серйозні звинувачення спричиняли відрахування слухачок з курсів, проте більшість тих, хто потрапляв під нагляд поліції, здійснили менш значні правопорушення, на кшталт читання забороненої літератури. В цілому ж подібні факти не носили масового характеру.

Іншим звинуваченням, висунутим проти курсисток, була приписувана їм аморальність. Тут повідомлення (щоправда, анонімні) сягали таких форм, що навіть попечитель П. Антонович, звітуючи перед міністерством, визнав їх “наклепами”, “позбавленими здорового глузду” та такими, що переслідують корисливі цілі. Він же визнавав, що основна маса курсисток має на меті виключно пізнавальні та наукові цілі: “...між слухачками утворилася вже переважна більшість, яка немов би стоїть на сторожі проти будь-якого ухилу від порядку, проти кожного вияву, що міг би шкідливо позначитись на загальному значенні вищих жіночих курсів”²⁷.

ВЖК в Києві протягом короткого періоду існування з 1878 по 1889 р. залишилися навчальним закладом без чітко визначеного статусу та перспектив для своїх випускниць. Зрозуміло, що далеко не всі слухачки могли дозволити собі чотирирічне платне навчання, хоча і наближене до вищої освіти, але не підтвержене жодними правами. Завваживши всі складнощі такого навчання, проф. Фортинський порівняв перший випуск курсисток з хрестоносцями, адже вони “так само боролися за ідею, що їх надихала, зі свого роду турками, які часом так грубо та безпідставно нападали на цю ідею”²⁸.

З 1889 до 1906 р. Вищих жіночих курсів в Києві не існувало. Публічні лекції, які в цей час періодично читалися професорами університету, не могли замінити систематичної освіти. Тому дівчата, які прагнули продовжити навчання, повинні були їхати у закордонні вузи, або до Петербургу, де на Бестужевських курсах традиційно навчалася чимало українок.

Відновити ВЖК в Києві було дозволено лише з 1906 – 07 навчального року. На цей час бажання отримати вищу освіту стало для багатьох жінок не лише прагненням, а й життєвою необхідністю для подальшої самостійної праці. До того ж досвід роботи випускниць жіночих курсів попередніх років підтверджував їх готовність зайняти ті професійні ланки, в яких була особлива потреба, – вчителів і лікарів. Це мусили визнати всі, хто мав неупереджені судження, і навіть частина противників вищої жіночої освіти, а заяви опонентів звучали вже менш переконливо. Рада професорів університету неодноразово зверталася до Міністерства народної освіти з проханнями про відновлення курсів. З початку ХХ століття подібні відношення стали майже регулярними. “Університет Св. Володимира, як і інші, – писали його викладачі у черговому зверненні до МНО в листопаді 1905 року, – обкладений численними проханнями жінок про прийняття їх в університет вільнослухачками і навіть в якості повноправних

студенток”²⁹. Під одним з клопотань про допущення жінок в університет дійсними студентками, поданим до Ради університету в жовтні 1905 року було зібрано близько тисячі підписів жінок³⁰. Проте відкриття курсів уряд довгий час продовжував вважати несвоєчасним.

Не зважаючи на те, що курси відновили роботу “на старих засадах”, тобто керуючись “Положенням” 1881 р., навчальний процес було організовано за університетським зразком. В першому після відновлення навчальному році були відкриті два відділення (факультети) – історико-філологічне та фізико-математичне. Перший з названих факультетів складався в свою чергу з історичного відділу та відділів слов’янсько-російської та германо-романської філології. Фізико-математичне відділення поділялося на математичний та природничо-історичний відділи.

З 1907 – 08 навчального року було відкрите медичне відділення, яке, хоча й офіційно називалося одним з відділень КВЖК, фактично почало працювати як самостійний навчальний заклад, а у 1916 р. було реорганізоване у Жіночий медичний інститут. Одночасно з медичним, з 1907 – 08 академічного року, було дозволено відкриття юридичного факультету. Поява цих двох відділень була значним кроком на шляху зближення Київських ВЖК з університетом, який працював у той час у складі чотирьох аналогічних факультетів. А з 1909 року при Юридичному факультеті відкривається Економічно-комерційне відділення, викладання на якому практично відповідало курсу Комерційного інституту, в той час як на решті відділень програми було цілком узгоджено з університетськими. А на читання деяких предметів було відведено навіть більше часу, ніж у “чоловічому” вузі задля подолання різниці в обсязі викладання в чоловічих та жіночих гімназіях. До того ж на Київських ВЖК, крім загальних лекцій з історії та теорії педагогіки, читалися, на відміну від університету, курси методик викладання історії, мов, математики³¹. І хоча ВЖК не були спеціально-педагогічним вузом, такий акцент на педагогічні знання був цілком обґрунтованим, адже переважна більшість слухачок готувалася до викладацької роботи, найбільш доступної в той час для жінок форми діяльності. Викладання ж предметів Економічно-комерційного відділення проводилося не окремо, а додатково щодо юридичних дисциплін³². Такий крок можна вважати доцільним, оскільки він збільшував шанси випускниць при працевлаштуванні, враховуючи досить обмежені можливості роботи жінок в юридичній сфері, яка фактично зводилася до незначних посад: самостійна юридична практика жінок не дозволялася законом.

Можливі сфери майбутньої діяльності зумовлювали особливості в розподілі слухачок по факультетах. Так найбільше курсисток заповнювали історико-філологічний факультет, на якому найбільш популярним відділенням було історичне: на нього в 1906 – 07 році вступило 250 дівчат. Найменше їх було на германо-романському відділенні – лише 19, а на відділенні слов’янсько-російської філології розпочало заняття 73 особи³³. Подібне співвідношення кількості слухачок у межах факультету зберігалось і пізніше. Якщо ж зіставити розподіл студентів по факультетах в київському університеті та на КВЖК, очевидні протилежні тенденції, які ґрунтувалися на вищезгаданій професійній орієнтації. Так в університеті, на відміну від курсів, значна кількість студентів заповнювала юридичний факультет, а на історико-філологічному вона лишалася незначною, тоді як кількість слухачок історико-філологічного відділення Курсів традиційно у кілька разів перевищувала відповідну кількість студентів того ж факультету Київського університету. Так, приміром, на початку 1912 – 13 навчального року з 3142 слухачок КВЖК (без медичного відділення) кількість їх на історико-філологічному факультеті становила 1657 осіб, а на юридичному – 347³⁴, тоді як серед 4931 студентів університету на 1.01. 1912 р. історико-філологічний факультет представляли лише 363 студенти, а юридичний – 2209³⁵.

В цілому ж кількість жінок, які вступили на курси в перші ж роки після відновлення, була значною, а надалі неухильно зростала. Так 1906 – 07 навчальний рік завершило 590 осіб, з яких 294 навчалися на Історико-філологічному відділенні, а 296 – на фізико-математичному³⁶. На 1 січня 1909 р. на трьох відділеннях Курсів (крім Медичного) навчалось 1315 осіб³⁷. Через рік кількість слухачок зросла вже до 2221³⁸, а на початку січня 1915 року курсистками була вже 4021 жінка³⁹. В цей час кількість курсисток (враховуючи медичне відділення) практично зрівнялася з загальною кількістю студентів університету Св. Володимира.

В соціальному відношенні найчисельнішими групами серед слухачок були, як і раніше дочки міщан, чиновників та духовенства, які сукупно склали близько 60 відсотків від загальної кількості курсисток. Кількість представниць дворянського і купецького станів становила близько 10 відсотків кожна. За віросповіданням курсистки розподілялися так: близько 70 відсотків становили православні, в середньому 25 відсотків – особи іудейського віросповідання. У 1918 – 19 рр. кількість курсисток-єврейок зростає, сягнувши в середньому 40 відсотків від загальної кількості слухачок. Третьою за чисельністю була група римо-католицької віри – менше 5 відсотків. Переважна більшість дівчат – до 80 відсотків – отримала середню освіту в гімназіях, близько 18 відсотків були випускницями єпархіальних училищ і менше 2 відсотків курсисток були вихованками інститутів шляхетних дівчат⁴⁰.

Курсистки відновлених КВЖК у наступні роки брали участь у загальноуниверситетських виступах, зокрема політичного характеру, влаштовуючи сходки та бойкотуючи заняття, зазвичай паралельно зі студентами університету та інших вузів. Так, восени 1907 року в зв’язку з хвилюваннями слухачок адміністрація курсів неодноразово призупиняла заняття, а зрештою прийняла рішення про відрахування усіх курсисток і оголошення нового прийому, під час якого всі, хто вступав, мали дати підписку про згоду виконувати правила курсів⁴¹.

Київські курси за організацією навчання та наповненням навчально-методичної бази все більше перетворювалися на справжній університет для жінок, паралельно з “чоловічим” університетом Св. Володимира, а викладачами курсів були головним чином професори університету. Тому адміністрація КВЖК розробила проект їх нового статуту, в якому пропонувала назвати курси “Жіночим університетом Св. Ольги”, що могла б символізувати рівнозначність двох вищих шкіл⁴². І хоча проект затверджений не був, назва курсів збереглася як неофіційна.

В серпні 1906 р., паралельно з відновленням курсів, було створене Товариство допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів в м. Києві, членами якого були в першу чергу професори КВЖК та їхні дружини. Знаменно, що серед 180 дійсних членів Товариства на початку 1910 р. були 25 жінок – колишніх курсисток, які відвідували КВЖК у XIX ст., з яких 9 були до того ж членами-засновницями⁴³.

В час, коли більшість ВЖК країни перетворились на заклади університетського рівня, і питання зрівняння їх в правах з університетами набуло надзвичайної актуальності, “Закон 19 грудня” 1911 р. надав випускникам ВЖК право складати при університетах іспити в Державних екзаменаційних Комісіях для отримання дипломів, а надалі і здобувати вчені ступені. А невдовзі Міністерство народної освіти, після розгляду навчальних програм курсів, визнало КВЖК закладом, викладання в якому цілком відповідає університетському⁴⁴.

Результати державних іспитів, складених жінками, були досить успішні, і в цілому вони не поступалися знаннями чоловікам⁴⁵. Означеними правами однією з перших скористалася випускниця КВЖК Наталія Полонська, склавши в 1913 р. Державний, а у 1915 р. – Магістерський іспити і зайнявши посаду приват-доцента університету. Спершу іспити можна було складати лише в комісіях при університеті, а з 1916 р. екзаменаційні комісії з правами державних університетських були відкриті і при КВЖК.

Деякі дівчата під час навчання виявляли серйозний інтерес до наукової роботи, що знаходило підтримку у викладачів. Так, з 1913 до 1917 року при Історико-філологічному семінарії КВЖК видавався збірник наукових робіт слухачок, що мав назву “Minerva”, в якому були вміщені роботи з історії, археології, літературознавства, педагогіки. Професори історико-філологічного відділення, за редакцією яких виходив збірник, так оцінювали доробок курсисток: “Серед рефератів і творів, які представляють слухачки Історико-філологічного Відділення В.Ж.К. в м. Києві... трапляються невеликі дослідження, які ґрунтуються на самостійному вивченні джерел і вносять іноді дещо нове в розробку наукових питань”, а деякі інші роботи є добрими рефератами, що теж мали певне наукове значення⁴⁶. Декотрі слухачки КВЖК брали участь у роботі наукових товариств і гуртків, спільно зі студентами університету. Так, Н.Полонська, слухачка історичного відділу КВЖК, брала участь у роботі Історико-етнографічного гуртка студентів університету під керівництвом проф. М.Довнар-Запольського, слухачки відділу слов'янсько-російської філології, і майбутні видатні дослідниці Варвара Адріанова (пізніше Адріанова-Перетц) та Софія Щеглова були активними учасницями семінарію Російської філології проф. В. Перетца, а пізніше захистили магістерські дисертації з російської мови та літератури: В.Адріанова в 1917 р. при Петербурзькому, а С.Щеглова в 1918 р. при Київському університеті⁴⁷. Деякі випускниці курсів, що добре навчалися та виявили успіхи у дослідницькій роботі, після закінчення курсів були залишені при них молодшими викладачами – асистентами та лаборантами. Так Н.Полонська з 1912 до 1915 р. працювала асистентом при кафедрі Російської історії – проводила консультації зі слухачками, знайомила їх з літературою. Її учитель проф. М.Довнар-Запольський високо оцінював її допомогу слухачкам⁴⁸.

Н.Полонській належала також провідна роль у складанні “Критико-бібліографічного огляду навчальної літератури з історії...”, здійсненого групою слухачок під керівництвом проф. П.Ардашева⁴⁹. Після того, як Н.Полонську не було обрано викладачем Російської історії Історії Вищих жіночих курсів⁵⁰, вона залишає курси, продовживши роботу в іншому жіночому вузі – на Вищих вечірніх жіночих курсах, заснованих А.Жекуліною. Там же певний час працювали викладачами В.Адріанова та С.Щеглова. Асистенткою при кафедрі Всесвітньої історії КВЖК працювала І. Григор'єва, а при кафедрі всесвітньої літератури – К.Неверова; хранителем Археологічного музею курсів було призначено Є.Козловську. Їх праця теж знаходила високу оцінку викладачів. Випускниця романо-германського відділу А.Карлсон була залишена при курсах викладачем німецької мови. Більшість посад асистентів та лаборантів фізико-математичного відділення також обіймали колишні курсистки. Так, серед 36 молодших викладачів, які працювали на фізико-математичному відділенні, була 21 жінка-випускниця КВЖК⁵¹. Курсистки також брали участь і у формуванні навчально-методичної бази курсів: серед осіб, які здійснили пожертви до створеного при курсах Археологічного музею було більше 20 слухачок⁵².

Період з 1917 до 1920 р. був надзвичайно складним для жіночих курсів, як і для інших вищих шкіл Києва. Утвердження Радянської влади принесло в діяльність курсів значні зміни аж до тимчасового об'єднання влітку 1919 року КВЖК з Київським університетом. До того ж неухильне погіршення матеріального стану і професорів, і слухачок, недостатнє забезпечення навчального закладу призводили до значних ускладнень в його роботі. Проте викладацький склад, зі свого боку, робив усе можливе для продовження діяльності курсів. Так, протягом 1919 – 20 навчального року КВЖК, на відміну від інших вузів, працював майже безперервно⁵³. Н.Полонська так згадувала про навчання в Києві на початку 1920-х рр., що можна віднести і до жіночих курсів: “В аудиторіях, де було холодніше, ніж надворі, в хутрах і рукавицях професори читали лекції студентам, здебільшого таким же голодним, як і вони самі. Щось символічне було в цих вечірніх лекціях, коли при світлі кількох каганців, в холоді і сутінках, читалися лекції про вічні цінності культури, про великі твори людського генія. І слід сказати ще те, що професори і студенти трималися разом, мали контакт”⁵⁴. Як самостійний навчальний заклад Київські ВЖК проіснували до середини 1920 р., коли нова освітня політика радянської влади призвела до створення навчальних закладів іншого типу – Інститутів народної освіти, зі спільним навчанням чоловіків і жінок. Окремий жіночий вищий навчальний заклад, розвиток якого коштував у попередню епоху чималих зусиль, втрачав сенс існування.

Розвиток Київських Вищих жіночих курсів, в кінці XIX ст. – єдиного, а на початку XX ст. – одного з найбільш значних в Україні закладу вищої освіти жінок був доволі непростим. Будучи, як і вся вища школа для жінок в Росії, приватним закладом, він не лише існував без державної допомоги, а й мусив працювати за умов досить

несприятливої урядової політики в сфері вищої освіти жінок. І якщо в XIX столітті КВЖК ще не були в повному розумінні вищим навчальним закладом, за короткий період на початку XX ст. Вони були фактично перетворені на жіночий університет, який дав змогу здобути вищу освіту великій кількості жінок. Існування цього закладу та його успіхи в значній мірі були зумовлені наполегливістю самих слухачок у їх прагненні здобути освіту і їх сумлінною для цього працею.

¹Малинко І. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века). Дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1985. ²Смоляр Л. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998. ³Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 16. – Арк. 1зв; 2; 9. ⁴Там само. – Арк. 7. ⁵Положение о высших женских курсах в Киеве. – К., 1878. – С. 1. ⁶Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881. – С. 1 – 2. ⁷ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 828. – Спр. 146. – Арк. 1зв. ⁸Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878 – 1882 гг.). – К., 1884. – С. 17. ⁹Правила для слушательниц и вольнослушательниц высших женских курсов. – К., 1879. – С. 2. ¹⁰Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 5. – Арк. 66. ¹¹Историческая записка... – С. 17, 19; ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 35. – Арк. 12; Там само. – Спр. 37. – Арк. 14. ¹²ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 27. – Арк. 14. ¹³ЦДІАК. – Ф. 707 – Оп. 262. – Спр. 2. – Арк. 23. ¹⁴Там само. ¹⁵ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 77. – Арк. 13 – 14. ¹⁶Иконникова А.Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших Женских Курсах в Киеве. – К., 1903. – С. 71. ¹⁷Женское образование. – СПб., 1879. – № 1. – С. 79. ¹⁸Историческая записка... – С. 18. ¹⁹ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 27. – Арк. 13 – 14. ²⁰Там само; Историческая записка... – С. 17. ²¹Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років. // За сто літ. – К., 1928. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 207. Егунова-Щербина С. Пам'яті В.Б. Антоновича // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 95 – 96. ²²Институт Рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 4817. – Арк. 1. ²³Беренштам-Кістяківська М. Вказ. праця. – С. 207 – 208. ²⁴ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 8034. – Арк. 1 – 1зв. ²⁵Иконникова А. Вказ. праця. – С. 70. ²⁶ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 2. – Арк. 43 – 45. ²⁷Там само. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 16. – Арк. 6зв. ²⁸Иконникова А. Вказ. праця. – С. 73. ²⁹ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 344. – Спр. 108. – Арк. 2зв. ³⁰ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 324. – Арк. 1 – 24. ³¹Там само. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 271. – Арк. 1зв – 2зв. ³²Временное положение о Высших женских курсах в г. Киеве. – К., 1911. – С. 6. ³³ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 76. – Арк. 1 – 8зв. ³⁴Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 34. – Арк. 8. ³⁵Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 367. – Арк. 44. ³⁶Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 7. – Арк. 9. ³⁷ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 57. – Арк. 2зв. ³⁸Там само. – Арк. 2зв. – 3. ³⁹Там само. ⁴⁰ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 57. – Арк. 2зв – 4. Підрахунки автора. ⁴¹ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 7. – Арк. 10 – 13. ⁴²Устав Женского Университета Св. Ольги (Проект нового устава для Высших женских курсов в г. Киеве). – К., 1910. – С. 1 прим. ⁴³Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 228. – Спр. 232. – Арк. 14 – 16. ⁴⁴ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 312. – Арк. 15 – 15зв. ⁴⁵ЦДІАК. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2 – 2зв. ⁴⁶“Minerva”. Сборник, издаваемый при Историко-Филологическом Семинарии Высших женских Курсов в Киеве. – К., 1913. – Вып. I. – С. III. ⁴⁷ІР НБУВ. – Ф. 141. – Спр. 1. – Арк. 5; Там само. – Ф. X. – Спр. 4758. – Арк. 1зв. ⁴⁸ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 203. – Арк. 6. ⁴⁹Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890 по 1912 год. Учебники по русской истории. – К., 1913. – С. VII; “Minerva”. – Вып. II. – К., 1913. – С. IX. ⁵⁰ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 116. – Арк. 29. ⁵¹Там само. – Ф. 244. – Оп. 1.1. – Спр. 80. – Арк. 7 – 7зв. ⁵²Сборник Археологического музея Высших женских курсов в Киеве. – Под. ред. прив.-доц. В. Е. Данилевича. – Вып. I. – К., 1914. – С. 15. ⁵³ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 609 а. – Арк. 3зв. ⁵⁴Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 1 – 2 (3 – 4). – С. 118.

Оксана ГАЛЬКО
Київ

СІМЕЙНИЙ УКЛАД БОЙКІВ (кінець XIX – перша половина XX століття)

Сім'я – це одна з основних і найдавніших форм людського соціального розвитку. Важливість її дослідження спонукає вчених-етнографів щораз більше звертатися до цієї теми, особливо щодо бойків, де вивчення питання сімейного укладу розглянуто лише в контексті узагальнюючих праць.

Одним з найбільш суперечливих питань, стосовно сімейного побуту бойків, була проблема вивчення форми сім'ї на Бойківщині. За свідченнями польових записів, в переважній більшості випадків батьки й одружені діти, сини чи доньки жили разом в одній хаті “до чотирнадцяти душ челяди” або “по дві-три невістки на однім господарстві”, які вели спільне господарство під керівництвом батька. Група науковців, упорядників збірника “Украинские Карпаты. Культура” (К., 1989), який, по суті, є скороченим варіантом монографії “Бойківщина”, під редакцією Ю.Гошка, подала об'єднання багатьох сімей під одним дахом, як малу сім'ю¹. Отже, мала сім'я – це родина, що складається з батьків разом з одруженим сином і неодруженими дітьми. Нечіткість термінології і невизначеність самого поняття “мала сім'я” значно ускладнюють з'ясування цієї проблеми. Львівський дослідник сім'ї на Україні Роман Чмелик